

V. László Zsófia: *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*.

(Ligatura.) Ráció, Budapest, 2020. 391 oldal.

Wesselényi István a következőket jegyezte fel szebeni naplójába 1708. február 16-án Bulcsesdi Sára utolsó óráiról: „Haller Istvánné asszonyom nagy nyavalyatöréssel holt meg, és igen bánta, hogy az asszonyok odagyűltenek látni, azt kérdezvén, hogyha minden halálra valót nézni úgy mennek-é az emberek, mint őt látni amint mennek.”¹ Bulcsesdi Sára temetéséről Wesselényi három héttel korábban, január 27-én értesült, mint ahogy arról is, hogy a temetésen Zilahi Sebes András, Bánffy György gubernátor udvari papja prédikált, oratiót pedig Kaposi Juhász Sámuel, holland, német, angol egyetemeken tanult fehérvári tanár mondott. Hetek múlva mégis úgy vélte, hogy le kell jegyeznie ezt a történetet, hiszen ugyanakkor haldoklott egy másik beteg is, Bethlen Sámuel, aki „csendesén kiszáradt a világból”, miután többször is „megijedt volt, hogy meghal”. Úgy tűnik, a haldoklók, nemtől függetlenül, egyformán kétségbe voltak esve. Pedig a „megszelídített halál” korszakában vagyunk,² amikor a haláltól való félelem – a szakirodalom szerint – még nem vett erőt az embereken, s mégis, a személyes elbeszélő források többször szólnak a félelemlről, mint a békés elmúlásról. Bulcsesdi Sára unokája, Székely László önéletrírásában mégis diszkréten elhallgatja a „férfi-asszony” haláltusáját, mert nem illett ez a „nagy matrónához, az istenfélő, kegyes adakozó úri asszonyhoz”, s ezzel a diszkrécióval magyarázható, hogy a jelen kötet sem a félelmek és nyugtalanságok vizsgálatával foglalkozik. A *Példás asszonyok* ugyanis, ahogyan a kötet címe is sugallja, a *mintahalottak* repertórium, a tökéletes anyák, feleségek és leányok seregszemléje.

László Zsófia történész, Budapest Főváros Levéltárának a munkatársa 2012-ben védte meg – Fábri Anna irányításával készült – doktori disszertációját.³ Ennek a munkának részben átdolgozott változatát tartja kezében az olvasó, de a kötet megőrizte a doktori dolgozat struktúráját és főbb téziseit.

A *Példás asszonyok* szerkezetét tekintve három nagy egységből áll, és az 1711–1825 között, túlnyomó többségükben protestáns erdélyi nők temetésén elhangzott, s nyomtatásban is megjelent halotti beszédek elemzésére épül. Az első rész a halotti beszédek mint művelődéstörténeti forrástípust vizsgálja, ezt követi egy igen alapos nőtörténeti tömb, amely a forráscsoport és a magyarországi, illetve erdélyi nőkérdés kapcsolatára reflektál. Az utolsó, leginkább esettanulmányra emlékeztető egység pedig Daniel Polixéna életútjára fókuszál. Az egyes fejezeteket a témával kapcsolatos, gondosan kiválasztott illusztrációk kísérik. A kötetet

¹ Wesselényi 1985: 433.

² Ariès 1987: 351–410; Imhof 1992: 216–217.

³ A szerző doktori fokozatát az ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Programján szerezte. Dolgozatának címe: *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*.

négy melléklet, névmutató és bibliográfia zárja, ezek is jól tükrözik azt a hatalmas gyűjtő- és rendszerező munkát, amire László Zsófia vállalkozott.

Az első rész (*A halotti beszédek mint művelődéstörténeti forrás*) hét fejezete a protestáns halotti beszédek német, majd magyar nyelvterületen bekövetkezett fejlődésének történetével indul, ezt követően a beszédek felépítésére, nyomtatására, szerzőire helyeződik a hangsúly. A tömböt mintegy keretbe foglalja az első és az utolsó fejezet, amelyek a halotti beszédek kutatásáról és felhasználásáról szólnak. A szerző – az angolszász vidéken keletkezett szövegek említése mellett – elsősorban a német forrásanyagokat feldolgozó munkákat hangsúlyozza. Ezt követően kerül sor a magyar parentációkutatás főbb állomásainak ismertetésére. A fejezet röviden kitér az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén az 1980-as években létrejött munkacsoport tevékenységére is, bemutatja a Tarnai Arnold, Péter Katalin és Kecskeméti Gábor irányítása alatt zajló forrásfeltáró és értelmező munkát. E számvetésből értesülünk arról, hogy Kecskeméti Gábor 1988-as forráskiadványát követően a kutatócsoport munkája lezárult. Az irodalomtörténeti kutatást Kecskeméti folytatta, a német nyelvű halotti beszédek feltárásánál csatlakozott hozzá Szekler Enikő, a cseh és latin nyelvű nyomtatványok feltárását és elemzését pedig Papp Ingrid végzi. A fejezet végén a szerző kiemel pár erdélyi kutatót is, akik munkáikban halotti beszédeket elemeztek, a felsorolásból azonban egyértelmű, hogy Erdélyben nem beszélhetünk szisztematikus feltárásról.

A nagyon alapos helyzetismertetést követően a halotti beszédek kialakulásáról olvashatunk. A szerző nem keresi a halotti beszéd és az ókori halottkultusz közötti kapcsolatot – ellentétben oly sok hasonló, angolszász nyelvterületen született munkával –, hanem a reformáció hatására felélénkülő műfaj sajátosságait vázolja, röviden kitér a kezdeti értelmezésekre, a gyászbeszédek kollektív hasznosságának hangsúlyozására, a Luther és Kálvin közötti értelmezésbeli különbségekre, majd a „kiürült” s csupán reprezentációs célokat szolgáló műfaj 18. századi hanyatlásával zárja a részt. A harmadik fejezet az erdélyi halotti beszédek szabályozását vizsgálja. Úgy tűnik, a 17. századi zsinatokon állandó vita tárgyát képező halotti beszédek elrugaskodtak eredeti rendeltetésüktől, mivel a családtagok vizsgáztatását és a gyászoló gyülekezet tanítását célzó prédikációk és orációk idővel laikusabb, reprezentációs célokat szolgáltak. A túlbuzgó klérus ugyanis a megengedettnél többször és hosszabban prédikált, s ezáltal nem békét és vigasztalást adott, hanem sok esetben családon belüli viszálykodást okozott. S hogy miért is ideális ez a műfaj a versengésre, az a negyedik fejezetből derül ki, ahol a szerző a halotti beszédek felépítését ismerteti, különös hangsúlyt fektetve a család reprezentációját szolgáló világi szónoklatokra. A földi és égi világ közötti kapcsolat a laudációban valósul meg, amikor a szónokok azon fáradoznak, hogy az elhunytat egy-egy bibliai hőssel kapcsolják össze; s ha a névanalógia nem segít, akkor az élettörténetekben keresik a kapaszkodót. Ez után következik az elhunyt világi beágyazódásának, vagyis a – lehetőleg Szent Istvánig visszavezethető – családfának az ismertetése, a kimagasló szerepet játszó családtagok élettörténetének vázlatos

felelevenítése és az elhunyt dicsérete. Úgy tűnik, hogy különösen nehéznek bizonyult a női halottak dicsérete, hiszen a biológiai szerepkörök hangsúlyozásán túl aligha volt mire reflektálnia az orátornak. Ennél a résznél sajnáltuk leginkább, hogy a kötetben általában kevés tér jutott a férfi halotti beszédek elemzésének, mivel ezek ismertetésével a nemi szerepek közötti társadalmi különbségek is élesebb kontúrokat kaphattak volna. A szerzőségről szóló fejezetben is több teret szenteltünk volna a megrendelők és az orációt készítő klérus közötti kapcsolatnak. A személyes elbeszélő források azt bizonyítják, hogy a haldoklók sok esetben saját maguk vagy közvetlen családtagjaik választották ki a parentációhoz a textusokat.⁴ A fiatalon elhunyt személyek esetében az emlékezet ilyen irányú befolyásolása a családon keresztül valósult meg, hiszen a szülők és gyámok voltak azok, akik pontos instrukciókkal látták el az orátort. Az értelmi szerzők tehát sok esetben nem maguk a papok és tanítók, hanem az elhunyt családtagjai voltak, ők szabták meg az emlékezés irányát. László Zsófia finoman utal ugyan erre a jelenségre, úgy véljük azonban, hogy mindezt jobban ki kellett volna hangsúlyozni.

A *nőkérdés* címet viselő második egység hat fejezetre tagolódik. Betekintést nyerhetünk a nevelés elméleti és gyakorlati oldalába, majd az életvezetési tanácsadók által propagált „ideális nővel” is megismerkedünk. Ezt követően a halotti beszédekben megjelenő nőkérdés, női képességek és feladatok, szerepek és minták is terítékre kerülnek. Az egységet egy összegző fejezet zárja, amely a halotti beszédek és tanácsadókönyvek ideális nőképét is megrajzolja.

A szerző a női szerzetesrendek nevelésben betöltött szerepével indít, majd rátér azokra a „valós” kompetenciákra, amellyel az ideális nőnek rendelkeznie kellett. Mondanunk sem kell, hogy mennyire különös katolikus szerzetesrendekről olvasni egy túlnyomóan református forrásanyagra épülő kötetben, arról nem is beszélve, hogy mennyire egzotikusan hat a korai feminizmus képviselőinek (Mary Wollstonecraft, Amalia Holst) feltűnése a szövegben. A nevelésről szóló részben üdítő volt Rousseau *Emiljének* elemzése, igaz, hogy ekkortájt Erdélyben nem őt olvasták és fordították, hanem John Locke gyermeknevelési tanácsadóját (a fordítás 1771-ben jelent meg), és ezt is inkább műkedvelő tudós férfiak, mintsem anyák forgatták. Mint ahogy a jezsuita Faludi Ferenc munkája sem talált lelkes követőkre Erdélyben, mi több, a jezsuita oktatási rendszer iránti ellen-szenvet több protestáns emlékirónál is tetten érhetjük. Éppen ezért úgy véljük, hogy ebben a fejezetben az életvezetési tanácsadókönyvek és nevelési kötetek helyett, az erdélyi példák esetében talán szerencsésebb lett volna személyes forrásokra építeni, ahogy azt egyébként a szerző is felveti. De ugyanolyan jó referencia lett volna Cserei Farkas jogtörténeti munkája, amely sokkal többet nyújt, mint amennyit a címe ígér.⁵

A következő fejezetek demográfiai elemzéseket is tartalmaznak, amelyekből megtudjuk, hogy a 18. századi magyar nő 14 éves koráig volt hajadon, általában

⁴ Érdekes adatokat találhatunk erre vonatkozóan Székely László önéletírásában, valamint a szöveg függelékében közölt elbeszélésekben is. [Székely] 2019: 230, 236, 244, 445, 462–463.

⁵ Cserei 1800.

17 évesen ment férjhez, és átlagosan öt-hat gyermeket szült, s ha ezeket az életseményeket túlélte, akkor előfordulhatott, hogy már 30 éves korára özvegy lett, s úgy tűnik, Erdélyben az is maradt. A halotti beszédek tehát ugyanazt a trendet igazolják, amelyet a más forráscsoportokra támaszkodó, a szerző által is hivatkozott – Horn Ildikó, Sárdi Margit vagy Péter Katalin nevéhez fűződő – korábbi kutatások. Rendkívül izgalmas volt a következő fejezetben a halotti beszédekben jelen levő női és férfi szerepkörök közös vizsgálata, mert ezáltal pontosabb képet nyerünk a nemek társadalmi szerepvállalása és megítélése közötti különbségekről. Ezt jól érzékelteti például az a nyomdatechnikai „apróság” is, ami abban nyilvánult meg, hogy a feleségek és leányok nevét kisebb betűvel szedik, mint a férjek és apák nevét. A László Zsófia által kiválasztott példák nagyon jól szemléltetik a korszak férfiközpontúságát. S hogy ennek a férfiközpontúságnak egyéb okai is voltak, mint például az, hogy a nők a korszak elképzelése szerint alacsonyabb rendűek, arról a következő fejezetben olvashatunk. A szerző gondosan kiválogatott pár „emancipált” gondolkodású prédikátort, s érdekes volt olvasni, hogy mennyire leleményesek a lelkészek, amikor a nők képességei mellett kellett állást foglalniuk. A parentációk igyekeztek a protestáns családmodell felsőbbrendűségét hangsúlyozni, többször is utalva a „demokratikus családszerkezetre”, amelyben a feleség a férj társa és támasza, valódi párja. Nem szabad szem elől tévesztenünk azonban, hogy ezek a férfiakat kiegészítő nők nem az intellektuális partnerség jelképei, hanem egyfajta gazdasági szimbiózis. Ez a tradicionális modell némi módosításokon esik át, a 19. századi ideális társ ugyanis már művelt anyaként jelenik meg, amely szerep mellett a nyilvánosság, a sajtó is egyre gyakrabban foglalt állást. Az itt közölt vitairatokban még mindig nem az egyéni kvalitásokra helyeződik a hangsúly, de – ahogy azt a szerző is írja – a nőkérdés egyre nagyobb nyilvánosságra tett szert, s ezáltal a vizsgált korszak végére politikai kérdéssé alakult. A tömb utolsó, összegző fejezetében valósult meg véleményünk szerint a legszerencsésebben a szakirodalom beépítése, ami az előző fejezetekben többször is komoly kihívások elé állította a szerzőt.

A harmadik rész a *Daniel Polixéna és leányai* címet viseli, s úgy érezzük, hogy ez a kötet egyik legkiforrottabb része. Nem véletlenül, hiszen a szerző publikációs tevékenysége döntően Daniel Polixéna életútjának vizsgálatához kötődik. Az ebben a fejezetben tárgyalt nők minden tekintetben eltérnek a kötetben addig megismert nőalakoktól. A sort a fejezetcímbe szereplő Polixéna anyai nagyanyja indíthatná, Petróczy Kata Szidónia, akit az első magyar költőnők között tartunk számon. Lánya, Pekri Polixéna több nyelven is írt és olvasott, illetve fordítóként is tevékenykedett. Daniel Polixéna leányai, Wesselényi Polixéna és Zsuzsanna, anyjukhoz hasonlóan írtak és fordítottak, utóbbi pedig bécsi utazása alatt, nagyanyjához hasonlóan, naplót is vezetett.

Ha apai ágon Daniel Polixéna nem is tudhatott hasonló művelt nőket maga mögött, atyja nyitottsága és lánya iránti rajongása nagymértékben befolyásolta életét. Az elfogult, önéletíró apa, Daniel István olyannyira elégedett volt leánya szellemi képességeivel, hogy az általa írott szövegeket a nagyenyedi könyvtárba

helyeztette el. Férje, Wesselényi István is rajongott feleségének néha férfiakkal vetekedő tudományáért, de II. József császár is elismerően emlékezett meg Polixéna tudásáról: „Beszéltem báró Wesselényinével s volt vele mit beszélnem!”⁶ A feltétel nélküli rajongók sorát a Wesselényi család szolgálatában álló nagy tudású Cornides Dániel szakítja meg, akinek koránt sincs felhőtlen viszonya az „amazonok királynőjével”. Cornides gyötrődéseinek László Zsófia csupán a kisbetűs részben, a lábjegyzetek között szorít helyet, amit azért is bánunk, mert úgy véljük, hogy a Polixéna és Cornides közötti feszültség bemutatása jobban kidomborította volna a „példás asszony” egyedi jellemvonásait. A Wesselényi-árvák későbbi nevelői, Cornidessel ellentétben, már túl tudták magukat tenni a nőuralom megrázkódtatásain. Deáki Pál már nem nyögött annyira a „zsarnoki nő” alatt, s szövegeiből a hála érződik ki leginkább, hiszen Polixéna jellemének keménysége eltörpült jótéteményei mellett. Deáki többre értékelte azt, hogy patrónusa támogatta a zsigódi református templomot és a kolozsvári árvaházat. Igaz, a halotti beszédekben jellemének ezek a vonásai valahogy háttérbe szorulnak az intellektuális képességei mögött. Ezzel magyarázható, hogy Daniel Polixéna halotti beszédeiben alul vannak reprezentálva a „hagyományos” szerepkörök. László Zsófia igyekszik egyéb személyes források révén kiegészíteni a képet, s megemlékezik Polixéna gazdasszonyi bravúrajairól, arról, hogyan vitte tovább férje halála után a ménest, milyen mesterségeket honosított meg a zsigódi uradalomban, illetőleg milyen háziasszonyi kvalitásai voltak. Felhívnanék viszont a figyelmet arra, hogy Polixéna tulajdonképpen anyósa, Wesselényi Istvánné Bánffy Kata mintagazdaságát folytatta, hiszen a korabeli forrásokból tudjuk, hogy a 18. században a környező kisnemesség és polgárság szívesen küldte leányait Bánffy Kata „keze alá, melynek, ha mely emberséges nemes ember szerit tehetne, nyertesnek tartotta magát, nemes ember leányinak nevelésére s kiházasítására nem lévén akkor Erdélyben ahhoz hasonló udvar”.⁷ Daniel Polixéna ebbe az udvarba érkezett tehát, s igyekezett ugyanazt a hagyományt folytatni. Mégis, a parentációk nem az eszményi gazdasszonnyal, a tizenkét gyermeknek életet adó anyával, hanem a nagy műveltségű patrónáival foglalkoztak, ami ékesen bizonyítja, hogy a kortársak értékelték ezeket a nőknél ebben a században még ritka tulajdonságokat.

A kötet a szerző bevallása szerint elsősorban mentalitástörténeti munkának készült. László Zsófia a nőkérdéssel kapcsolatos nézetekre volt kíváncsi, a halotti beszédek alapján rekonstruálható nőképet kívánta az olvasók elé tárni. A *Példás asszonyok* tehát nőtörténeti munkának is beillik, mivel a nőket helyezi vizsgálódása középpontjába. Igaz, hogy a nőtörténet legjelentősebb angolszász képviselői kimaradtak az elemzési keretből, mindössze Joan Wallach Scott magyar nyelven is olvasható munkái nyújtottak némi hasznosítható elméleti támaszt a szerző számára. Úgyszintén hiányoltuk a kötetből a mentalitástörténet francia mestereit: hogy a legkiemelkedőbb példát említsük, nincs utalás Philippe Ariès *L'homme*

⁶ Vargyasi 1908: 47.

⁷ Halmágyi 1906: 454.

devant la mort című, a témába illő, korszakalkotó munkájára sem.⁸ Nem olvassunk a halál társadalmi képzetéről, a gyászról, a temetkezési szokásokról is keveset tudunk meg. S ha már megemlégtettük a rendkívül vitatott, mégis megkerülhetetlen Arièst, sajnálatosnak tartjuk, hogy a szerző a női szerepkörök esetében az anyasággal, gyermekneveléssel, szoptatással kapcsolatos részeknél egyáltalán nem reflektál a gyermekkortörténetet övező szakirodalmi vitára. Nagyon kíváncsiak lettünk volna László Zsófia állásfoglalására, arra, hogyan látja a kérdést forrásai tükrében. A mentalitás- és a nőtörténet külföldi képviselőinek hiányával még megbirkóztunk valamennyire, kevésbé tudtuk azonban túltenni magunkat a szerző azon megállapításán, hogy az erdélyi nőkérdés az adott korszakra nézve kevésbé kutatott. Ezt a kijelentést talán célszerű lett volna árnyalni, hiszen az elmúlt évtizedekben több 18. századi nőtörténeti munka látott napvilágot, irodalmárok és történészek tollából, amelyek ismeretében a szerző magabiztosabb következtetéseket tudott volna megfogalmazni, illetőleg ki tudta volna egészíteni a forrásai alapján kirajzolódó nőképet. Ugyancsak célszerű lett volna a kiadott erdélyi elbeszélő források mutatóit is átnézni, ugyanis azok segítségével a kötet második mellékleteként közölt, amúgy rendkívül izgalmas életrajzi gyűjtést a szerző több helyen pontosíthatta volna. Felhívnánk továbbá a figyelmet arra, hogy a halál okának és körülményeinek a parentációk alapján történő beazonosítása néhol félrevezető is lehet – hogy egy konkrét példával éljünk, Székely László első feleségének, Bánffy Katának a halálát nem a búsulás okozta, hanem a tüdőbaj. Zavaró volt továbbá, hogy a bibliográfiai jegyzékben nincsenek a források és szakirodalmi tételek elkülönítve, mint ahogy a levéltári források esetében is hiányoltuk a használt állagok feltüntetését.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a kötet inkább klasszikus művelődéstörténeti elemzés, amely napjaink és – minden bizonnyal – a szerző egykori doktori irányítójának, Fábri Annának a nőkérdés iránti érzékenységét is tükrözi. Ez az érzékenység mentes azonban a társadalmi nemekkel kapcsolatos feminista elméletektől, s ezzel magyarázható az is, hogy László Zsófia nem vetíti vissza forrásaira a modern értelmezési paradigmákat, nem lázad a nők anyai sorsra való ítélese ellen, mint ahogy a nemi alapú dominancia problémája sem jelenik meg a kötet oldalain. A szerző higgadtan elemzi a 18. századi nőképet, a kötet pedig logikusan halad optimista végkifejlete felé, a nőtörténeti egység utolsó fejezetei ugyanis azt sugallják, hogy a 19. századra megszületett a látható nő – igaz, minél láthatóbb, annál kevésbé példás.

Fehér Andrea

⁸ Ariès 1985.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ariès, Philippe 1985: *L'homme devant la mort I–II*. Paris.
- Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. (Ford. Csákó Mihály – Szapor Judit.) Budapest.
- Cserei Farkas 1800: *A magyar és székely asszonyok törvénye*. Kolozsvár.
- [Székely László] 2019: *Gróf Székely László önéletírása*. (S. a. r. Fehér Andrea.) Kolozsvár – Budapest.
- Halmágyi István 1906: Halmágyi János és id. Halmágyi István élete s végrendelete. In: Szádeczky Lajos (s. a. r.): *Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1785*. Budapest, 429–458.
- Imhof, Arthur E. 1992: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* (Ford. Gellériné Lázár Márta.) Budapest.
- Vargyasi Daniel Gábor 1908: *Adatok a vargyasi Daniel család történetéhez*. (Pótfüzet *A Vargyasi Daniel család eredete s tagjainak rövid életrajza* című munkához.) Budapest.
- Wesselényi István 1885: *Sanyarú világ. Napló. II. kötet. 1707–1708*. (Közzéteszi Demény Lajos – Magyarai András.) Bukarest.